

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

НІКОЛАЄВ ІГОР ЄВГЕНОВИЧ

УДК: 94(477)+316.4.063.7

**РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ВІЙСЬКОСЛУЖБОВЦІВ ТА ПРАЦІВНИКІВ
ОРГАНІВ ДПУ-НКВС УКРАЇНИ В 20-50 –ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ**

07.00.01 — історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії України Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України
Шитюк Микола Миколайович,
Миколаївський навчально-науковий
інститут Одеського національного університету
імені І.І. Мечнікова, директор.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України
член кореспондент НАН України **Даниленко**
Віктор Миколайович,
Інститут історії України НАН України,
завідувач відділу історії України другої половини ХХ століття;

кандидат історичних наук, доцент
Макарчук Сергій Сергійович,
Миколаївський філіал Київського національного університету культури
і мистецтв,
завідувач кафедри суспільних наук

Провідна установа: Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, кафедра історії України,
Міністерство освіти і науки України, м. Харків.

Захист відбудеться “15” вересня 2006 року о 14⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.02 в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова (01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

Автореферат розіслано “9” серпня 2006 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Стоян Т.А.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Вступ. Актуальність теми дослідження. На сучасному етапі творення України як суверенної, правової, демократичної держави та інтеграції до європейського співтовариства дедалі більшої гостроти набуває проблема становлення громадянського суспільства. Розвиток громадянського суспільства обумовлює актуальність неупередженого вивчення тих сторінок української історії, що протягом тривалого часу невинувато замовчувались, не були достатньо висвітлені або подавались, унаслідок ідеологічного заангажування, в сфальсифікованому вигляді.

Допомогти в побудові громадянського суспільства може осмислення трагічного досвіду нашої історії, пов'язаного з масовими репресіями 20-х – на початку 50-х рр. XX ст., що позбавили життя сотень тисяч представників українського народу, відбилися на суспільній свідомості наступних поколінь. Сучасна українська держава поставила завдання назвати всіх незаконно репресованих поіменно. Суспільство усвідомлює обов'язок ушанувати пам'ять своїх співвітчизників, які стали жертвами політичного терору. Вивчення питань масових репресій, що охопили всі категорії радянських громадян, надзвичайно актуальне, оскільки глибокий аналіз минулого допоможе у побудові політичної системи, яка б виключала тоталітарний устрій та боротьбу з інакодумством.

Актуальність науково-дослідної роботи в галузі теоретичного узагальнення цієї теми визначається оприлюдненням усієї можливої інформації про масові репресії сталінської доби, осмисленням нагромаджених фактів, установленням причинно-наслідкових зв'язків між ними, виявленням безпосередніх і віддалених наслідків репресій.

Відтворення історичної правди про тяжкі наслідки політичного терору в 20-х – на початку 50-х рр. XX ст. проти певних категорій громадян, зокрема військової інтелігенції та працівників правоохоронних органів, повинно і в подальшому глибоко досліджуватися істориками, що сприятиме комплексному вивченню репресивної політики радянської тоталітарної системи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обраний напрям дослідження відповідає Закону України „Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні” від 17 квітня 1991 р. та безпосередньо пов'язаний з програмою, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України № 530 від 11 вересня 1992 р., та Верховної Ради України № 2256 – XII від 6 квітня 1992 р. про підготовку та видання науково-документальної серії книг „Реабілітовані історією” в кожній області України. Дисертаційне дослідження виконано в рамках планової теми: „Актуальні проблеми української історії XX століття” (державний реєстраційний номер 0104U010975) кафедри історії України Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Тема дисертації затверджена вченою радою Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського 30 вересня 2002 р., протокол № 2, та зареєстрована в Українському інституті науково-технічної і економічної інформації за № 0105U001000.

Об'єктом дослідження є репресивно-каральна політика радянського керівництва в Україні.

Предметом дослідження є масові репресії тоталітарного режиму проти військовослужбовців та працівників органів ДПУ – НКВС України, що здійснювалися в 20-х – на початку 50-х рр. XX ст.

Територіальні межі роботи охоплюють землі України, що входили до складу СРСР у досліджуваний період.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 20-х – початок 50-х рр. ХХ ст., коли тоталітарний режим проводив масові репресивно-каральні заходи проти військовослужбовців та правоохоронців України. Нижньою хронологічною межею дослідження є 1920 р., який характеризується остаточним утвердженням радянської влади, формуванням репресивної диктатури та зародженням такого явища, як показові політичні процеси. Верхню межу дослідження становить 1953 р., коли зі смертю генерального секретаря ЦК КПРС Й. Сталіна припинилися політичні репресії проти досліджуваних автором категорій населення.

Мета дисертаційного дослідження полягає в комплексному аналізі, узагальненні та критичному переосмисленні опублікованих і архівних матеріалів, виявленні витоків, причин, особливостей та наслідків політичного терору проти певних верств населення, окреслення масштабів проведених в Україні масових політичних репресій, спрямованих на винищення військової інтелігенції, співробітників органів державної безпеки та внутрішніх справ.

Реалізація зазначеної мети зумовила постановку таких завдань:

- вивчити й проаналізувати стан наукової розробки проблеми та охарактеризувати джерельну базу дослідження;
- встановити витoki, причини, історичні обставини, здійснити статистичний аналіз репресивної політики радянської держави проти названих у дисертації категорій населення;
- висвітлити питання наявності критичних настроїв щодо існуючого режиму серед працівників органів внутрішніх справ та військовослужбовців;
- розкрити особливості, шляхи формування та динаміку репресивної політики тоталітарного режиму проти військової інтелігенції та працівників ДПУ – НКВС;
- показати згубний вплив масових репресій на функціонування армійських та правоохоронних підрозділів на боєздатність країни напередодні Другої світової війни;
- дослідити характер репресивної політики сталінської влади проти бійців Червоної Армії під час Другої світової війни та в повоєнний період.

Методологічна база дослідження ґрунтується на принципах науковості, об'єктивності, історизму. При написанні дисертації були використані загальнонаукові та спеціально-історичні методи. Зокрема конкретно-пошуковий (історіографічний аналіз та систематизація джерел з проблеми), хронологічний (розгляд динаміки репресій у часовій послідовності), порівняльно-історичний (дослідження особливостей масштабу і масовості репресій у різні періоди функціонування тоталітарної системи), критичний метод (виокремлення з маси різнотипної інформації достовірних конкретно-історичних фактів) та метод статистичного кількісного аналізу (вивчення кількісного і якісного складу втрат від репресій по досліджуваних категоріях населення).

Наукова новизна отриманих результатів полягає у спробі постановки та комплексної розробки актуальної та важливої проблеми, що досі не отримала всебічного та об'єктивного висвітлення в історичній науці.

Вперше у сучасній українській історіографії зроблено спробу узагальнити досягнення вітчизняної та зарубіжної науки у вивченні масових репресій проти військовослужбовців та

працівників органів ДПУ – НКВС України в 20-х – на початку 50-х рр. ХХ ст. Розкрито становлення та використання репресивного законодавства в досліджуваній період, насамперед у контексті сприяння нормативно-правової бази втіленню репресивно-каральної політики. Висвітлено механізм організації та проведення політичних процесів проти військової інтелігенції та керівної верхівки правоохоронних органів.

Вперше введено до наукового обігу об'ємний архівний матеріал зі спецховищ Служби безпеки України, оприлюднено нові дані та розкрито інформаційні можливості зазначеного ряду документів для дослідження теми політичних репресій. Доведено, що закономірності репресивної політики в Україні повторюють загальну динаміку репресій по Радянському Союзу. Найвищий пік репресій проти представників військової інтелігенції та Наркомату внутрішніх справ України припадає на період 1937 – 1938 рр., названий дослідниками Великим терором. Зроблено регіональний огляд репресій, здійснених проти вказаних соціальних категорій на території України. Показано специфіку внутрішньої роботи органів державної безпеки, акцентуючи увагу на методах фабрикації кримінальних справ та механізмі репресій проти громадян, що їх здійснювали.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що її результати, положення, висновки та фактичний матеріал можуть бути використані у написанні навчальних підручників, монографій, статей з історії політичних репресій в Україні, військової історії, історії України загалом, підготовці нормативних і спеціальних курсів для студентів вищих навчальних закладів.

Апробація результатів дисертаційної роботи. Результати дослідження викладені автором у формі виступів на II Міжнародному конгресі українських істориків „Українська історична наука на сучасному етапі розвитку” (Кам'янець –Подільський, жовтень 2003 р.), V Миколаївській обласній краєзнавчій конференції „Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження” (Миколаїв, грудень 2004 р.), а також на Всеукраїнській науковій конференції „Гуманітарно-економічні дослідження. Миколаїв – Одеса 2005” (Одеса, квітень 2005 р.). Прочитано лекційний спецкурс „Репресії проти працівників правоохоронних органів Миколаївщини в часи тоталітаризму” для працівників апарату обласного управління МВС України в Миколаївській області. Основні положення дисертації обговорювались на засіданні кафедри історії України Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського (протокол № 1 від 14. 09. 2005 р.).

Публікації. Основні положення дисертації викладені автором у восьми наукових працях, із них чотири опубліковано в наукових фахових виданнях, що входять до переліку ВАК України.

Структура роботи визначається змістом проблеми, методами і завданнями дослідження. Дисертація складається з переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів (сім параграфів), висновків і списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг дисертації становить 202 сторінки, з них 172 сторінки основного тексту, список використаних джерел та літератури нараховує 30 сторінок (358 найменувань).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У першому розділі „Історіографія та джерела” аналізується стан наукової розробки проблеми, та подається характеристика джерел, які були використані під час написання дисертації.

Історіографія проблеми. У дисертації розглядається історіографічний доробок радянських, вітчизняних та зарубіжних дослідників, характеризуються погляди науковців української діаспори на проблему дослідження.

Історіографію дослідження розглянуто дисертантом у таких хронологічних рамках: перший період – 1920-ті – перша половина 1950-х рр.; другий – друга половина 1950-х – середина 1980-х рр.; третій – друга половина 1980-х – початок 1990-х рр.; четвертий – друга половина 1990-х – початок третього тисячоліття.

У 1920 – на початку 1930-х рр. наукові дослідження терору і масових репресій проти вказаних у дисертації категорій населення майже не проводилися. Це був період віри в більшовиків і певного захоплення їх діями, підтримка їх дій багатьма діячами літератури, мистецтва, культури в часи створення Комінтерну.

З початком масового терору в другій половині 1930-х рр., проблема політичних репресій у Радянському Союзі починає привертати увагу іноземної громадськості. Якщо в СРСР допускалося лише офіційне трактування судових процесів над „ворогами народу” в армії та НКВС,¹ за кордоном з’являється література про репресії, поступово розширюється проблематика досліджень, починаються перші наукові дискусії.²

Разом з цим, слід зазначити, що на Заході продовжували виходити праці, які захищали радянський тоталітарний устрій. У 1947 р. побачила світ книга, за авторством Майка та Кана Сайерсів, де вихваляючи „пильність” Й. Сталіна розповідається про шкідницьку діяльність Г. Ягоди, організацію ним убивства С. Кірова, В. Менжинського, отруєння О. Горького. Йдеться мова про „заколот” військових на чолі з М. Тухачевським, Й. Якіром, І. Уборевичем та іншими, який характеризується як „корсиканська небезпека”.³

Після XX з’їзду КПРС офіційна радянська історіографія, відповідно до партійних настанов, пов’язувала репресії з боротьбою проти опортуністів, у ході якої постраждали і невинні. Відновлення історичної справедливості щодо маршала Радянського Союзу М. Тухачевського, командармів 1-го рангу Й. Якіра та І. Уборевича, командарма 2-го рангу А. Корка, комкорів Р. Ейдемана, В. Примакова та інших представників військової еліти містило в собі два основних моменти: по-перше, визнання їх заслуг як „героїв громадянської війни”, а, по-друге, підкреслення притаманного їм прогресивного військового мислення на відміну від дилетантських поглядів К. Ворошилова, Г. Кулика, Ю. Щаденка та подібних їм керівників Червоної Армії.⁴

¹ *Вирок у справі про шпигунство і зраду батьківщини Тухачевського, Якіра, Уборевича та ін.* // Рад. література. – 1937. – № 6; *Всегда помнит о капиталистическом окружении: К делу Тухачевского, Якіра и др.* // Партийное строительство. – 1937. – № 12; *Выше большевистскую бдительность. К делу Тухачевского и др., июнь 1937 г.* // Искусство. – 1937. – № 2; *Ко всем ученым, научным работникам изобретателям, инженерам и техникам: Обращение в связи с вылазкой врагов народа, кучки предателей, нарушивших воинский долг* // Энергетика. – 1937. – № 2.

² *Borker Mau. Socialism National of International.* – London, 1942; *Cranshow. Russia by Daylight.* – London, 1951; *Dallin D. And Nicolaevsky V. Torsed labor in Soviet Russia: New Haven, 1947; Марченко В. Тренд численности населения 1926 – 1939* // Программа изучения СССР. – Нью-Йорк, 1953. – № 35. – С. 22 – 41.

³ *Сайерс М., Сайерс К. Тайная война против Советской России.* – М., – 1947. – С.338 – 344.

⁴ *Горбатов А. Школа Якіра* // Командарм Якір: Воспоминания друзей и соратников. – М., 1963. – 177 с.; *Позднев Д. Видатний полководець* // Укр. іст. журн. – 1961. – № 4. – С. 57 – 62; *Смирнов О. Командарм*

До проблеми репресивної політики в радянській Україні звертається історик української діаспори, співробітник Колумбійського університету Г. Костюк. У 1960 р. виходить його дослідження, де автор, аналізуючи репресії тоталітарного суспільства, зосереджує увагу на існуванні (за думкою владних органів) націонал-фашистської організації України, за приналежність до якої було розстріляно командуючого Київським військовим округом Й. Якіра, наркома внутрішніх справ України В. Балицького та інших.⁵ Недоліком видання є однобічність джерельної бази, що принижує його наукову цінність.

З остаточним згортанням хрущовської „відлиги” в 1970-х – першій половині 1980-х рр. тема політичних репресій проти військовослужбовців та співробітників правоохоронних органів надовго стає закритою для вивчення радянськими істориками. Так, Р. Медведєв на початку 1970-х рр. видав книгу про сталінізм, а в СРСР вона була надрукована тільки в 1990 р.⁶ Нечисленні публікації того періоду, присвячені командирам Червоної Армії які були репресовані в 1937 р., вирізняються тим, що авторами спочатку ведеться опис бойового шляху конкретної особи в часи громадянської війни, далі йдеться про участь у розбудові Червоної Армії в 1920-х –на початку 1930-х рр., але коли їх життєвий шлях закінчується репресіями, розповідь обривається. Тобто, віддається данина пам’яті командирів, підкреслюється їх внесок у перемогу революції, а сам факт репресій проти них замовчується.⁷

Наступний етап у розвитку історіографії проблеми сталінських репресій почався в період горбачовської перебудови. Завдяки процесу демократизації суспільства, утвердженню гласності і плюралізму стало можливим розкриття причин і наслідків скоєного Й. Сталіним кривавого терору проти власного народу, в тому числі проти представників Червоної Армії та ДПУ – НКВС.

Репресовані військовослужбовці та працівники правоохоронних органів стали жертвами не просто особистого свавілля Й. Сталіна, а сталінізму як суспільного явища, але при цьому залишилися „славною плеядою полководців громадянської війни”. Як зазначає дослідник С. Білокін, один з міфів, який утвердився в ті часи полягав у персоніфікації злочинів більшовицького режиму в одній-єдиній особі.⁸

Серед публікацій другої половини 1980-х – початку 1990-х рр. слід відзначити наукове дослідження надруковане в журналі „Известия ЦК КПСС”, яке присвячено справі про викриття „антирадянської троцькістської організації” в Червоній Армії. Спираючись на документальні матеріали з таємних фондів партійного архіву, на сторінках видання доводиться фальсифікований характер політичного процесу проти військової інтелігенції в 1937 р.⁹ Поява документів

Федько. – К., 1969. – 285 с.; *Шатов П. Й. Е. Якір на фронтах громадянської війни* // Укр. іст. журн. – 1966. – № 8. – С. 37 – 45.

⁵ *Костюк Г.* Сталінізм на Україні. Генеза і наслідки. – К., – 1995. – 426 с.

⁶ *Медведєв Р.* О Сталине и сталинизме. – М., 1990. – 488 с.

⁷ *Бойко О.* Видатний військовий діяч // Укр. іст. журн. – 1977. – № 7; *Осташко Т. Й. Е.* Якір на Україні // Укр. іст. журн. – 1986. – № 8.

⁸ *Білокін С.* Масовий терор, як засіб державного управління в СРСР (1917 – 1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – С. 77.

⁹ *Дело о разоблачении антисоветской троцкистской организации в Красной армии* // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 4. – С. 86 – 92.

пов'язувалась з відповідними рішеннями ЦК КПРС по додатковому вивченню матеріалів, пов'язаних з репресіями, що мали місце в період 1930-х – на початку 1950-х рр.

Значну роботу з вивчення питання репресій щодо військовослужбовців та працівників правоохоронних органів, їх причин, форм, методів, наслідків у масштабах усього Радянського Союзу зробили російські історики.

У 1991 р. вийшла в світ праця під редакцією академіка АН СРСР А. Яковлева, що містить окремий розділ – „Антирадянська троцькістська військова організація в Червоній Армії”. Автор на сторінках книги торкається питання „Справи військових” – судового процесу над воєначальниками Червоної Армії, що проходив у Москві влітку 1937 р. Наголошується на масштабності репресій та на відвертому фальсифікуванні кримінальних справ.¹⁰

Підсумком понад двадцятирічної праці стало видання у Москві книги Н. Петрова і К. Скоркіна.¹¹ Авторами наведено біографії 525 керівників правоохоронних органів, з яких 174 працювали на території України.

У 1998 р. вийшла монографія російського військового історика О. Сувенірова. Посилення репресій проти військовослужбовців Червоної Армії автор пов'язує, з одного боку, з убивством першого секретаря Ленінградського обкому ВКП(б) С. Кірова, а з іншого, – з присвоєнням персональних військових звань командному складу РСЧА у 1935 – 1936 рр., що фактично стало початком чистки армії. Важливим додатком до основного змісту монографії є „Мартиролог РККА 1936 – 1941 рр.”, на основі якого можна простежити хронологію арештів військовослужбовців.¹²

Репресіям проти колишніх „білогвардійців” присвячена праця Я. Тинченко. Автор характеризує „вичищення” Червоної Армії від досвідчених царських офіцерів як рецидив червоного та пролог Великого терору, стверджуючи, що вони завдали більш відчутного удару по обороноздатності РСЧА, ніж репресії 1937 – 1938 рр.¹³

Із здобуттям Україною незалежності почався якісно новий етап у вивченні проблеми політичних репресій. Перед дослідниками відкрилися значні масиви раніше недоступних архівних документів та інших історичних джерел, що дозволило вітчизняній історіографії зробити величезний крок вперед у вивченні теми більшовицького терору. Необхідно визначити роботу В. Даниленка, Г. Касьянова, С. Кульчицького.¹⁴ Тут репресії характеризуються як важливий елемент функціонування радянської системи. Показано, що репресивний механізм, який склався в умовах боротьби проти „класового ворога”, згодом, у 1930-ті рр., одночасно зі зникненням „решток ворожих класів” втратив свою раціональну суть, став ірраціональним і почав використовуватися проти „своїх”. Справа дійшла до „самоїдства”. Дослідниками наводиться цифра – 20 тис. офіцерів НКВС, котрі так чи інакше постраждали від репресій.

Тема масових репресій проти військовослужбовців відображена у колективній монографії „Жертвы репрессий”, що вийшла 1993 р. у Києві. В ній міститься окремий розділ „Репрессированные военные кадры”, написаний дослідником М. Павловим, де наголошено, що

¹⁰ Яковлев А. Реабилитация. Политические процессы 30 – 50-х гг. – М., 1991. – С. 280 – 311.

¹¹ Петров Н., Скоркин К. Кто руководил НКВД 1934 – 1941 гг. Справочник. – М., 1999. – 502 с.

¹² Сувеніров О. Трагедия РККА 1937 – 1938. – М., 1998. – 528 с.

¹³ Тинченко Я. Голгофа Русского офицерства в СССР. 1930 – 1931 годы. – М., 2000. – 496 с.

¹⁴ Даниленко В., Касьянов Т., Кульчицкий С. Сталинизм на Україні: 20 – 30-ті роки. – К., 1991. – 344 с.

масові репресії торкнулися 44 тис. командирів і політпрацівників Червоної Армії і флоту, причому понад третину репресованих (15 тис. осіб) становили військовослужбовці Київського військового округу.¹⁵

Значний інтерес викликають праці Ю. Шаповала про масові репресії тоталітарного режиму в Україні.¹⁶ Використовуючи недоступний раніше, унікальний за змістом архівний і фактичний матеріал, науковець розповідає про долі відповідальних працівників ЧК – ГПУ – НКВД в Україні, роль яку вони відіграли в утвердженні тоталітарного режиму, аналізує репресивні процеси проти військової інтелігенції.

Особі керівника українського ДПУ – НКВС та його діяльності, присвячена книга за авторством Ю. Шаповала та В. Золотарьова. На основі унікальних архівних документів і матеріалів детально відтворені основні етапи життя В. Балицького, людини, яку один з його сучасників назвав „гільйотиною України”. Показана його справжня роль у створенні більшовицької таємної поліції. Подані біографії чекістів, чиїми зусиллями утверджувалась і утримувалась комуністична тоталітарна система в Україні.¹⁷

Спробу розкриття механізму сталінських репресій на регіональному рівні робить М. Шитюк. Окремий розділ його праці присвячений темі репресій проти співробітників НКВС півдня України.¹⁸

Певний внесок у вивчення даної проблеми зроблено в монографії В. Нікольського, один з розділів якої – про винищення співробітників НКВС. Автором вперше аналізується діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні з кінця 1920-х – початку 1950-х рр. на основі кількісних показників. У праці визначені основні напрямки репресивної діяльності органів державної безпеки, їх реальна спрямованість, соціальні та національні аспекти.¹⁹

Українському народу у Другій світовій війні присвячений навчальний посібник за авторством науковців І. Дробота, В. Кучера, А. Слюсаренко та П. Чернеги. В окремому розділі видання аналізуються поразки і втрати радянських військ у початковий період війни. В ньому, як одну з ключових, подано причину кадрового голоду серед вищої та середньої командної ланки Червоної Армії, що утворився внаслідок довоєнних репресій.²⁰

Підсумком великої роботи вітчизняних істориків з переосмислення проблеми політичного терору в Україні є колективна монографія „Політичний терор і тероризм в Україні”.²¹ У

¹⁵ Павлов Н. Репрессированные военные кадры // Жертвы репрессий. – К., 1993. – С. 98 – 131.

¹⁶ Шаповал Ю. У ті трагічні роки. – К., 1990. – 218 с.; Шаповал Ю. Пристайко В. Справа “Спілки визволення України”. – К., 1995. – 263 с.; Шаповал Ю. Сталінізм і Україна // Український історичний журнал за 1991 – 1992 р.; Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – 608 с.

¹⁷ Шаповал Ю., Золотарьов В. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К., 2002. – 466 с.

¹⁸ Шитюк М. Масові репресії проти населення півдня України в 20-ті – 50-ті роки ХХ століття. – К., 2000. – С. 294 – 302.

¹⁹ Нікольський В. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кін. 1920-х – 1950-ті рр.) Історико-статистичне дослідження – Донецьк, 2003. – 624 с.

²⁰ Дробот І. Кучер В. Слюсаренко А. Чернега П. Український народ у Другій світовій війні. – К., 1998. – С. 29 – 45.

²¹ Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ – ХХ ст.: історичні нариси. – К., 2002. – 950 с.

дослідженні частково висвітлено ідеологічну складову політичних репресій, зокрема проти військовослужбовців та працівників НКВС України.

У період незалежності України виходять наукові збірники, де вагоме місце посіла тема каральних заходів проти працівників правоохоронних органів та органів НКВС. З'являються нові цікаві наукові розробки, що все більше виводять дану історичну проблему із забуття. Своє відображення тема репресій проти військовослужбовців та працівників ДПУ – НКВС знаходить у публікаціях на сторінках „Українського історичного журналу”.²²

Серйозним вкладом у дослідження проблеми репресій став вихід з 1994 р. науково-публіцистичного журналу „З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ”. Серед опублікованих у цьому виданні праць, перш за все слід відзначити публікацію, присвячену 60-річчю викриття органами НКВС „військово-фашистської змови у Червоній Армії” авторами якої були тодішні керівники архіву СБУ О. Пшенніков та С. Кокін. На основі архівних матеріалів у праці широко висвітлюється ліквідація „військово-фашистської змови”, зроблено аналіз історичної літератури з проблеми репресій проти радянської військової еліти.²³

У 2002 р. виходить спеціальний випуск видання, присвячений військовим, заарештованим у справі всесоюзної військово-офіцерської організації „Весна”.²⁴ Про репресованих чекістів йде мова у статтях С. Скотникова, В. Бурженюка та В. Мариніної, О. Бажана та ін.²⁵

Певною мірою вивчення питання політичних репресій стимулювали наукові конференції.²⁶ Їх матеріали розкривають різноманітні аспекти проблеми репресивної політики щодо представників силових структур України в тоталітарний період. Останнім часом тема політичних репресій, становлення і утвердження тоталітарного режиму стала предметом дисертаційних досліджень, що розкривають проблему як на всеукраїнському, так і на регіональному рівнях.²⁷ Проте, незважаючи

²² *Золотарьов В., Шаповал Ю. В. А. Балицький. На шляху до правди про нього. // Український історичний журнал. – 1993. – № 3 – 8. – С. 68 – 76; Якупов Н. Командарм І. Ф. Федько // Український історичний журнал. – 1991. – № 11. – С. 84 – 98.*

²³ *Кокін С., Пшенніков О. Без строку давності. До 60-річчя “викриття” органами НКВС так званої “військово-фашистської змови в Червоній Армії” // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № 1/2; 1998. – № 1/2; 1999. – № 1/2 (10 – 11); 2000. – № 2/4 (13 – 15).*

²⁴ *Справа "Всесоюзної військово-офіцерської організації "Весна" // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2002. – Вип. № 1 (18). – 388 с.*

²⁵ *Скотников С. Кримінальна справа № 50045 // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 377 – 389; Бурженюк В., Мариніна В. Японський шпигун, або сумна доля чекіста // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – № 1/2. – С. 94 – 97; Бажан О. Слуга, або фрагменти життя генерала Серова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – № 1/2. – С. 229 – 239.*

²⁶ *Христенко О. Опір співробітників органів НКВС сваволі незаконних репресій (на прикладі долі І. Таруци) // V Всеукраїнська конференція „Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України” (12 – 15 жовтня 1991 р.). – Кам'янець – Подільській, 1991. – С. 303 – 305; Кокін С. Становлення тоталітарної системи та початок масових політичних репресій в УРСР (1920 – 1922 рр.) // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20 – 80-ті роки: Матеріали Міжнародної наукової конференції (15 – 16 вересня 1994 р.). – К., 1998. – С. 224 – 226; Шаповал Ю. Україна, як об'єкт політичного терору (20-ті – поч. 50-х рр.) // Там само. – С. 30 – 34.*

²⁷ *Жезицький В. Політичні репресії на Поділлі в 20 – 30-х рр. Загальні тенденції та регіональні особливості: Дис... канд. істор. наук: 07.00.01. – К., 1997. – 208 с.; Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917 – 1941): Автореф. дис... д-ра. істор. наук: 07.00.06 / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського. – К., 2000. – 35 с.; Ченцов В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки: Автореф. дис... д-ра. істор. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 2000. – 34 с.; Шитюк М. Масові репресії на*

на їх число, комплексне вивчення репресій проти військових та правоохоронців не було поставлено за мету в жодній дисертації.

Отже, дослідниками була проведена значна робота з вивчення проблеми політичних репресій більшовицького режиму. Однак, питання винищення тоталітарною системою військовослужбовців та працівників правоохоронних органів протягом 1920-х – на початку 1950-х рр. не було предметом спеціального дослідження.

Джерельна база дослідження представлена різноманітними за походженням, видами, ознаками та змістом архівними та опублікованими документальними джерелами, періодичними виданнями. У дисертації використано матеріали 32 архівних фондів 17 архівосховищ України та Російської Федерації.

Основою джерельної бази є документи державних архівів. Значний інтерес викликають документи Державного архіву Служби безпеки України (ДА СБУ), які розміщені у фонді припинених справ. Вищеназваний фонд містить архівно-слідчі справи на заарештованих військовослужбовців та правоохоронців. Найбільш насичені за інформацією є справи сфабриковані в 1930-х рр. Кожна справа містить опис документів: ордер на арешт, анкета заарештованого, протоколи допитів, звинувачувальний вирок, довідки про вилучення речових доказів і документів, виписки з акта про виконання вироку та матеріали по реабілітації. У фонді „Статистичні матеріали радянських органів державної безпеки” (ф. 42) цінність становлять відомості про заарештованих „ворогів народу” в центральному апараті та обласних управліннях НКВС, які допомагають дослідникам у проведенні кількісного аналізу репресованих співробітників наркомату.

Важливий матеріал з досліджуваної проблеми міститься у Центральному державному архіві громадських об'єднань України в м. Києві. (ЦДАГОУ). Інтерес становлять фонди „Центральний Комітет Комуністичної партії України” (ф. 1), „Доповіді, спецповідомлення, донесення про хід оборонних боїв, дислокації, озброєння військ противника, призов до лав Червоної Армії” (ф. 57), „Український штаб партизанського руху” (ф. 62), „Колекція позасудових справ реабілітованих” (ф. 263). Ці документи дають змогу проаналізувати причини негативного ставлення керівних партійних органів та їх лідерів до військовослужбовців, дослідити ідеологічні чинники та складові політичних репресій, описати пропагандистську діяльність партійних органів з дезорієнтації громадської думки.

Документи, які проливають світло на кадрові призначення в українському НКВС, використано з фонду Народного комісаріату внутрішніх справ (фонд 5) Центрального державного архіву вищих органів влади та органів державного управління України.

півдні УРСР в 20-ті – на початку 50-х років: Автореф. дис... д-ра. істор. наук: 07.00.01 / НАН України, Інститут історії України. – К., 2001. – 35 с.; *Нікольський В.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1930-ті рр.): Історико-статистичне дослідження: Автореф. дис... д-ра. істор. наук: 07.00.01 / Донецький національний університет. – Донецьк, 2003. – 38 с.; *Литвин Н.* Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920 – 1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми): Дис... канд. істор. наук: 07.00.01. – К., 2006. – 204 с.

Особливий інтерес викликають документи Російського державного архіву соціально-політичної історії (РДАСПІ, м. Москва). Зокрема, вони є у фондах „Ворошилов Климент Єфремович (1881 – 1969)” (ф. 74), де зберігаються документи процесу звинувачених у „військово-фашистській змові на чолі з М. Тухачевським”. У фондах „Партійна комісія при Політвідділі Головного управління НКВС СРСР (1938 – 1939)” (ф. 119) та „Сталін (Джугашвілі) Йосиф Вісаріонович (1878 – 1953)” (ф. 588) містяться матеріали про очищення правоохоронних органів та Червоної Армії від ворогів народу, у фонді „Державний комітет оборони СРСР (ДКО) (1941 – 1945)” (ф. 644) збереглися матеріали загороджувальних загонів військ НКВС.

Використані в дисертації документи Російського Державного військового архіву (РДВА, м. Москва), які вміщують матеріали про штатну чисельність та звільнення приписного складу Червоної Армії. Зокрема, це фонди „Вищий командний та начальницький склад у Червоній Армії в 1935 – 1939 рр.” (ф. 4), „Військові округи на території Союзних республік” (ф. 9), „Комплектування та звільнення приписного складу Червоної Армії” (ф. 37977). Вони дали можливість простежити процес кадрової ротації військовослужбовців під час репресивних „чисток”.

У контексті дослідження історії політичних репресій винятковий інтерес становить мемуарна література, або як самі учасники тих трагічних подій сприймали і оцінювали їх. На увагу заслуговують праці Г. Жукова, М. Хрущова, В. Кривицького, В. Пятницького, М. Шрейдера²⁸.

Складовою джерельної бази дослідження є періодичні видання. У публікаціях центральних газет „Комуніст”, „Пролетарська правда”, „Вісті ВУЦВК” інформація про розкриття „шкідницьких дій” та „військово-фашистських змов” серед військовослужбовців та правоохоронців, хід судових засідань вирізняється відвертим ідеологічним спрямуванням і заангажованістю.

Отже, використання широкого комплексу джерел створило достатнє підґрунтя для реалізації поставлених у дисертаційному дослідженні завдань.

В другому розділі „Політичні процеси 20 – 30-х років ХХ століття проти військовослужбовців та працівників ДПУ – НКВС України” аналізуються політичні репресії проти цих категорій населення в період становлення тоталітарної системи та ескалації терору.

Показано, що перші репресивні акти відносно військовослужбовців почалися відразу з перемогою більшовиків у громадянській війні. Комуністична партія іменувала „контрреволюційними” й розглядала як злочинні будь-які форми протидії своєму правлінню. Як „потенційно небезпечні” заарештовувались колишні білогвардійці. Найбільшого розмаху ця боротьба набрала під час сумновідомої операції „Весна”, коли за ґрати потрапили сотні командирів Червоної Армії з числа колишніх царських офіцерів. У Державному архіві СБУ зберігаються матеріали на 3496 осіб, заарештованих по цій справі переважно в УСРР, Москві та Ленінграді.

Невдоволення червоноармійців, які були вихідцями із селян, аграрною політикою комуністичної влади стало каталізатором репресій початку 1930-х рр. у гарнізонах Українського

²⁸ Жуков Г. Спогади і роздуми. – К., 1985. – 840 с.; Хрущов Н. Время. Люди. Власть. – М., 1999. – 638 с.; Кривицкий В. Я был агентом Сталина. Записки советского разведчика. – М., 1996. – 329 с.; Пятницкий В. Заговор против Сталина. – М., 1998. – 564 с.; Шрейдер М. НКВД изнутри: Записки чекиста. – М., 1995. – 438 с.

військового округу. Необхідні умови для арештів створює наказ № 39 від 14 лютого 1930 р. підписаний главою українського ДПУ В. Балицьким, що вимагав посилення боротьби з куркульським елементом у лавах РСЧА.

Репресії середини 1930-х рр. проти військовослужбовців в Україні почалися влітку 1936 р. з арешту 5 керівників Київського та Харківського військових округів. Серед репресованих: комкор С. Туровський, комдиви Д. Шмідт, М. Зюк, Ю. Саблін та комбриг Б. Кузьмичев.

Під приводом очищення збройних сил від учасників „Військово-фашистської змови в Червоній Армії”, в травні 1937 р. було заарештовано командуючого Київським округом Й. Якіра, а в серпні командуючого Харківським округом І. Дубового. Це призвело до ескалації масових арештів серед їх підлеглих.

Розглядаючи репресивну політику тоталітарного режиму щодо військової інтелігенції України, слід зазначити, що під час репресій було заарештовано близько 150 вищих військових командирів, змінені всі командири корпусів, 24 з 25 командирів дивізій, 5 з 9 командирів бригад, 87 з 135 командирів полків, всіх командирів 4 Укріплених районів, 3 з 4 начальників штабів УР, 6 з 9 начальників штабів корпусів, 18 з 25 начальників штабів дивізій, 78 з 135 начальників штабів полків, 19 з 24 начальників відділів штабів округу. На початку березня 1938 р. у донесенні в Москву М. Хрущов та командуючий КВО С. Тимошенко повідомляли, що з військ округу за рік „вичищено” близько 3 тисяч чоловік, з них заарештовано більше 1 тисячі, „оновлені” практично всі командири корпусів і дивізій. Загальна кількість військовослужбовців КВО та ХВО репресованих за період 1937 – 1938 рр., становить близько 3500 осіб.

Результатом масових репресій серед військовослужбовців стали величезні людські втрати, що негативно вплинули на бойову підготовку. На зміну страченим командирам приходили малодосвідчені та недостатньо підготовлені люди. Гостра нестача командних кадрів, що склалася в Червоній Армії завдяки масовим репресіям, стане однією з головних причин жахливих поразок початкового періоду Другої світової війни.

З особливим цинізмом в другій половині 1930-х рр. проводилися арешти працівників НКВС України. Основна хвиля політичних репресій проти співробітників наркомату внутрішніх справ України тривала протягом другої половині 1930-х рр. До цього часу основним мотивом обвинувачень був „розвал роботи”, господарські та побутові злочини. Специфічною рисою, притаманною репресіям в органах НКВС було те, що кадрові зміни в цій системі на пряму пов'язувались з жорстокими внутрішніми чистками – арештами та розстрілами керівників наркомату. Почавшись арештом В. Балицького та його оточення, свого піку чекістські „чистки” досягли в 1938 р., коли спочатку І. Леплевський, а потім О. Успенський – тодішні наркоми НКВС УРСР, вели активну боротьбу з „троцькістами, буржуазними націоналістами, ворогами народу та шпигунами іноземних розвідок, які проникли в органи НКВС”. Загалом, під час „чекістських чисток” було репресовано близько 1250 співробітників наркомату, розстріляно 3 наркомів внутрішніх справ України.

Разом з ескалацією терору, тоталітарний режим проводив політику активного ідеологічного забезпечення доцільності проведення масових репресій проти військовослужбовців та правоохоронців України. Партійно-радянські органи та громадські організації за допомогою засобів

масової інформації, усної пропаганди створювали образ „ворога народу”, пропагували ідеї необхідності проведення репресій проти військової інтелігенції та правоохоронців. Лідери Комуністичної партії втлумачували народу думку про те, що терор спричинила „фашистсько-троцькістська” опозиція в збройних силах та Наркоматі внутрішніх справ, яка не сприймала радянської влади, ідей пролетарської революції, радянського стилю життя.

Отже, аналіз репресивних акцій щодо працівників органів внутрішніх справ та військової інтелігенції дає змогу зробити висновок, що вони носили масовий характер, призвели до панування важкого психологічного клімату, істеричної шпигуноманії, кадрового голоду та послаблення обороноздатності країни напередодні Другої світової війни.

У третьому розділі „Репресії проти військовослужбовців та працівників правоохоронних органів в 40-х – на початку 50-х років ХХ ст.”, розкриваються репресивні операції партійно-радянського тоталітарного режиму під час Другої світової війни та в повоєнний період.

Початок Другої світової війни не призвів до припинення репресій і терору проти військовослужбовців, репресивна машина лише сповільнила оберти. У катастрофічних провалах першого періоду війни Й. Сталін і його оточення звинуватили військових. З початку війни під підозру потрапили всі військовослужбовці, які опинилися навіть на нетривалий час за лінією фронту. Здебільшого це були солдати і командири, що вийшли з оточення та, ризикуючи життям, проривалися з боями на з’єднання з Червоною Армією. Безжально каралися випадки дезертирства.

Хід військових операцій на початковому етапі бойових дій яскраво показав пагубні наслідки довоєнних кадрових чисток. Крім шоку від несподіваності німецького нападу, додалися проблеми поганого керівництва військами. Довоєнні репресії проти командного складу створили ситуацію, при якій військовослужбовців усіх рівнів, починаючи з рядових бійців, закликали „виявляти” своїх командирів. Така „пильність” у першій період війни негативно впливала на стан військової дисципліни, знижувала боєздатність військ.

Під час Другої світової війни каральні функції були покладені на загороджувальні загони, які склалися з військ НКВС та Особливі відділи військової контррозвідки (СМЕРШ). Метою цих формувань було підвищення особистої відповідальності кожного бійця за долю країни. Їм надається право арешту, а при необхідності і розстрілу на місці осіб, підозрюваних у шпигунстві, дезертирстві та зраді Батьківщини. В дисертації підкреслюється, що поруч з міфічними „ворогами народу”, які були потрібні системі для впровадження терору, без чого вона не могла існувати, у цей період під репресії підпадало й багато справді винних людей. Це були шпигуни, дезертири, посібники окупаційних властей. Інколи важко розібратися з класифікацією архівних матеріалів, відділити жертв радянського режиму від осіб, які цілком заслуговували на винесені їм вироки. Разом з цим, цілком усвідомлюючи справжню загрозу панічного відступу та провокаційних чуток, що могли породити невпевненість або розпач серед військових частин, важко сприймати факти огульного притягнення до кримінальної відповідальності вражених шаленими поразками солдатів і офіцерів Червоної Армії.

Трагічною була доля військових, які після німецького полону потрапляли до радянських концтаборів. Масові поневіряння великої кількості людей, які нічим не завинили перед Батьківщиною, ставали наслідком роботи гігантського механізму репресивної машини тієї доби, котра була невід'ємною складовою політики державного терору. Її нищівні оберти перетворювали навіть найлояльніших до режиму громадян у „табірний пил”.

Тоталітарна система вишукували зрадників серед колишніх підпільників і партизанів, велику кількість з яких складали бійці Червоної Армії, яким вдалося вирватися з оточення чи полону і продовжувати боротьбу з ворогом на окупованій території. Практично у кожному партизанському загоні чи підпільній організації чекісти знаходили „ворогів народу”.

Водночас, повоєнні арешти працівників правоохоронних органів були поодинокими, а найбільша кількість обвинувачень висунута за „порушення радянської законності” – тобто за реальні злочини.

Таким чином, у 40-х – на початку 50-х років ХХ століття репресії проти військовослужбовців не припинялись. Жертвами сталінської державної машини ставали солдати і командири – переможці у боротьбі з фашизмом. Замість почесей і слави багатьох з них чекали допити і знущання. Лише після смерті диктатора почався повільний процес звільнення з міст ув'язнення і реабілітації незаконно засуджених.

На підставі критичного аналізу та синтезу широкого кола джерел дисертантом зроблені наступні **висновки**:

– Вивчення вітчизняної та зарубіжної історіографії наразі засвідчує відсутність комплексного дослідження, в якому було б розглянуто політику тоталітарного режиму щодо військовослужбовців та працівників правоохоронних органів. Дана проблема в контексті України досліджувалася лише фрагментарно. Наявна в дисертації джерельна база дослідження є достовірною та являє собою комплекс архівних і опублікованих документів, що дали змогу автору повною мірою здійснити узагальнюючий аналіз проблеми.

– Причини трагічних подій, які супроводжували історію країни від перемоги більшовиків і до смерті Й. Сталіна, знаходяться в антигуманній політичній системі, яка склалася в країні, при якій репресії стали постійним методом державного управління та перебували під цілковитим контролем вищого компартійно-радянського керівництва СРСР. Політичні репресії охопили всі досліджувані дисертантом правоохоронні та військові структури, однак найбільших втрат унаслідок арештів зазнала військова інтелігенція.

– Серед працівників правоохоронних органів були наявні критичні настрої щодо існуючого режиму. Вони виявлялись у незгодах з офіційною ідеологією, протестах проти авторитарних методів управління державою та наркоматами, а на повсякденному побутовому рівні – у вигляді критики матеріальних умов життя, незадоволення керівництвом, співчуття заарештованим колегам. Водночас можна стверджувати про відсутність системного опору, наявності опозиційних, антисталінських організацій в лавах Червоної Армії та ДПУ – НКВС України.

– Фабрикування „справ” проти військової інтелігенції в Україні мало деякі відмінності від тодішніх репресивних заходів проти інших категорій радянських громадян – усі висунуті обвинувачення базувалися на нібито маючих місце „шпигунських” та „троцькістських” діях.

Обвинувачення в створенні підпільних націоналістичних організацій не висувалися протягом 1936 – першої половини 1937 рр. Уперше такі звинувачення з'явилися у другій половині 1937 р., коли органи НКВС зробили спробу об'єднати „справу Якіра” з „викриттям націоналістичних організацій”, приєднавши до „військово-фашистського” заклоту й „антирадянську організацію” в підрозділах НКВС, на чолі з багаторічним керівником В. Балицьким. Це значно збільшило масштаби та розмах репресій у військових частинах, та дало поштовх до активного терору серед працівників Наркомату внутрішніх справ. В особливо цинічних формах репресії здійснювались у лавах НКВС. Відводячи для органів держбезпеки роль надійного знаряддя репресивної політики, сталінське керівництво під гаслами захисту соціалізму від „замаскованих ворогів” знищувало тисячі працівників апарату, які в більшості своїй лояльно ставились до існуючого ладу.

– Одним із найтяжчих наслідків репресій стала відсутність належно підготовлених командирів у Червоній Армії, гострий кадровий голод став однією з головних причин жахливих поразок на початку війни з Німеччиною. Згубні наслідки масового терору призвели до створення атмосфери страху, заляканості військовослужбовців та правоохоронців, небезпеки висловлювання власної думки, відсутності ініціативи, соціальної апатії, пристосуванства, знецінювання особистості та людського життя в армії та НКВС. Постулати про „революційну законність” робили легітимними рішення сфальсифікованих судових процесів, зводячи систему радянського права лише до вимог та потреб захисту пролетарської революції. Це привело до гіпертрофії функцій каральних органів, що все більше переходили під одноосібний контроль партійної верхівки на чолі з Й. Сталіним. Наразі, терор став універсальним засобом для утримання при владі чільної політичної еліти, забезпечення функціонування партійно-державної системи і придушення будь-яких спроб інакомудства у лавах Червоної Армії та органах державної безпеки.

– Вістря репресій тоталітарної системи під час Другої світової та повоєнний період спрямовувалося проти численних фронтівиків та колишніх військовополонених. Спектр обвинувачень, що передбачали жорстокі вироки, розширився за рахунок таких злочинів як шпигунство, дезертирство, зрадництво. Це призвело до того, що окрім реально винних осіб, були розстріляні, або опинялися за ґратами, радянські громадяни, яким пощастило вижити в тій страшній війні.

Основний зміст та висновки дисертації викладені у публікаціях:

1. *Николаев И. С.* Репресивна політика радянської держави проти працівників НКВС в часи Великого терору 1936 – 1938 років // Наукові праці: Науково – методичний журнал. – Т. 32. – Випуск 19. – Історичні науки. – Миколаїв: Видавництво МДГУ імені Петра Могили, 2004. – С. 48 – 53.

2. *Николаев И. С.* Репресивна політика радянської держави проти працівників правоохоронних структур в період 1937 – 1939 років // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. V Миколаївська обласна краєзнавча конференція. – Миколаїв: Атол, 2004. – С. 101 – 106.

3. *Николаєв І. Є.* Політичні процеси проти військової інтелігенції України в середині 30-х років ХХ століття // Наукові праці: Науково – методичний журнал. – Т.45. – Випуск 32. – Історичні науки. – Миколаїв: Видавництво МДГУ імені Петра Могили, 2005. – С. 65 – 70.

4. *Николаєв І. Є.* Історіографія проблеми репресій проти військовослужбовців та працівників правоохоронних органів у 20 – 50 рр. ХХ ст. // II Міжнародний Конгрес українських істориків. Українська історична наука на сучасному етапі розвитку. – Кам'янець – Подільський – Київ – Нью – Йорк – Острог: Видавництво НА УОА. – 2005. – Т.1. – С. 426 – 433.

5. *Николаєв І. Є.* Репресії проти працівників ЧК–ГПУ–НКВД у 1920 – 30-ті роки. // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. – Випуск 11. – Історичні науки. – Миколаїв: МДУ, 2005. – С. 200 – 209.

6. *Николаєв І. Є.* Винищення військовослужбовців та працівників органів державної безпеки в початковий період розвитку тоталітарної системи (1920 – початок 30 років) // Гуманітарно–економічні дослідження. – Збірник наукових праць Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. – Т.І. – Миколаїв – Одеса: ТОВ Від, 2005. – С. 206 – 217.

7. *Николаєв І. Є.* Репресії проти бійців Червоної армії під час Другої світової війни // Гуманітарно-економічні дослідження. – Збірник наукових праць Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. – Том II. – Миколаїв – Одеса: ТОВ Від, 2005. – С. 286 – 299.

8. *Николаєв І. Є.* Репресивні акти пізнього сталінізму проти військовослужбовців та працівників правоохоронних // Часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – Випуск 3. – Історичні науки. – Т.6. – Київ – 2006. – С. 64 – 69.

АНОТАЦІЯ

Николаєв І. Є. Репресії проти військовослужбовців та працівників органів ДПУ – НКВС України в 20 – 50 - ті роки ХХ століття. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2006.

У дисертації на підставі комплексного вивчення джерел і літератури досліджено механізм формування і здійснення масових репресій, спрямованих проти військовослужбовців та працівників органів ДПУ – НКВС України в добу тоталітаризму. Розкрито процес впровадження політичних репресій протягом 20-х – на початку 50-х рр. ХХ століття.

Виділено головні етапи репресивної політики щодо заявлених категорій радянського населення в Україні. У дисертації розглядаються специфічні особливості репресій стосовно військової інтелігенції та співробітників правоохоронних органів. Проаналізовано організацію і проведення найбільших політичних процесів проти досліджуваних категорій.

Проаналізовано законодавчу та нормативну базу радянської правової системи, спрямованої на регулювання репресивно-каральної політики. Дослідження показує вплив масових репресій на обороноздатність держави.

Ключові слова: Червона Армія, Державне політичне управління, Наркомат внутрішніх справ, Радянська Україна, політичні репресії.

АННОТАЦІЯ

Николаев И. Е. Репрессии против военнослужащих и работников органов ГПУ – НКВД Украины в 20 – 50-ые годы XX столетия. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2006.

Диссертация посвящена комплексному исследованию механизма формирования и осуществления массовых репрессий, направленных против военнослужащих и сотрудников ГПУ – НКВД Украины в период тоталитаризма.

На основании широкой источниковедческой базы и существующей историографии проведен целостный анализ причин и методов репрессивной политики тоталитарного режима, применяемых им во время чисток армии и правоохранительных органов. Показано, что политика репрессий является процессом, органически присущим большевистскому режиму с первых дней существования советской власти. Выяснено, что беспощадно борясь с классовыми врагами, тоталитарный режим уничтожал и тех, чьими руками осуществлялся террор, превратив репрессии в средство идеологического воздействия на население с целью построения послушного общества.

В диссертации рассмотрены особенности политического террора против военной интеллигенции и сотрудников ГПУ – НКВД Украины. Освещены и раскрыты основные этапы репрессивной политики в рассматриваемый период. Установлено, что она переживала взлеты и падения, но никогда не прекращалась, принимая лишь разные формы. Борьба с бывшими белогвардейцами и „кулацким элементом” в Красной Армии, кровавые чистки второй половины 1930-х гг. вооруженных сил и НКВД, суровые наказания за попадание в плен в годы войны – все это проявление сущности советского строя, требующие комплексного подхода к своему изучению.

Описан механизм применения репрессий против изучаемых категорий населения. Партийно-советская классификация „контрреволюционных” организаций привела к крупномасштабным фальсификациям уголовных дел, что проявилось в целенаправленной деятельности карательных органов по массовому изобличению опытных командиров в „антисоветской” деятельности. Репрессии в НКВД напрямую были взаимосвязаны с жестокими внутренними чистками – арестами и расстрелами чекистских руководителей. Благодаря этому И. Сталину удалось резко омолодить кадровый состав наркомата, избавившись от сотрудников Г. Ягоды.

Прослежено влияние массовых репрессий на боеспособность армии и органов внутренних дел в преддверии Второй мировой войны. Кадровый голод, отсутствие опытных командиров, атмосфера страха и боязнь высказывать собственное мнение значительно ослабили Красную Армию и правоохранительные органы в преддверии военных действий.

Проанализирована идеологическая составляющая советского законодательства, используемая в целях политических репрессий. Акцентируется внимание на документах, принятых в 20-х – первой половине 50-х гг. XX века, позволяющих трансформировать нормативно-правовую базу для эффективного осуществления репрессивной политики. Как действенное орудие идеологического влияния на население, правящим режимом использовались средства массовой информации. Лидеры большевистской партии внушали народу идеи о том, что причиной жестоких кадровых чисток является деятельность в вооруженных силах и Наркомате внутренних дел фашистско-троцкистской оппозиции, что привело к дезориентации общественного мнения и нередко позитивной реакции масс на политические процессы против военной интеллигенции и сотрудников правоохранительных органов.

В работе изучена динамика численности репрессированных военнослужащих Красной Армии и правоохранительных органов Украины в сопоставлении с общесоюзными тенденциями исследуемого периода.

Ключевые слова: Красная Армия, Государственное политическое управление, Наркомат внутренних дел, Советская Украина, политические репрессии.

ANNOTATION

Nikolaev I. Y. The repressive measures against military personnel and employees of DPU and NKVD organs of Ukraine in twenties – fifties of the XX th century. – Manuscript.

The thesis for a Candidate of Sciences degree in the history, specialty 07.00.01 –the History of Ukraine. – National Dragomanov pedagogical University. – Kyiv, 2006.

For the first time in the native historiography the complex investigation of formation mechanism and mass repressions implementation against military personnel and apparatus officials of DPU and NKVD in the epoch of Stalinism has been done.

The complex of the Security Service of Ukraine, Central State Archives of Public Unions, Ministry of Internal Affairs Archives. The information possibilities of the mentioned period of the political repressions subject investigation are revealed.

The political repressions mechanism of implementation during 20-s – the first half of 50-s is shown. The peculiarities of the main stages of repressive policy in Ukraine are marked. The specific character of repressions against declared in the thesis the category of the Soviet population.

The stages of the ruling party reprisal against military intellectuals and employees of law machinery.

Key words: the Red Army, political repressions, the Soviet Ukraine, State political ruling, People's Commissariat of Internal Affairs.